

БЛЯШКИ – ПРИКРАСИ ОДЯГУ У САРМАТІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ТИПОЛОГІЯ, ПОХОДЖЕННЯ, ДАТУВАННЯ

Напевно, традиція прикрашати одяг гаптуванням чи нашивками – аплікаціями зі шкіри, тканини, хутра, тощо з'явилась майже одночасно з тим, як до людства прийшло розуміння, що одяг може не лише захищати тіло від холоду та опадів, але й демонструвати певний соціальний та майновий статус. Звичайно, що з початком доби металів, з цією метою почали використовувати і виготовлені з них (тобто, металеві) нашивні оздоблення. Ідеальним для цього було золото – завдяки високопластичним властивостям йому можна надавати будь-яку форму. Одні з найдавніших у Східній Європі пластинки, що використовували для декору одягу, походять з комплексу поблизу Варни у Болгарії, і датуються ще V тисячоліттям до нової ери¹.

Моду на використання металевих бляшок для декорування одягу пов'язують, насамперед, з культурами Переднього Сходу². Для античної традиції так такий спосіб оздоблення одягу не був типовим, проте в костюмах варварів Євразії (особливо тих, що відносяться до іранського світу), металеві аплікації були поширені, можливо, з VII ст. до н.е.

Свого часу М.І. Ростовцев висунув припущення, що нашивні бляшки були атрибутом парадного, ритуального та поховального одягу. Головним аргументом на користь цього він приводив непрактичність використання подібного елемента декору в повсякденному житті³. Проте, незважаючи на відносну численність нашивних пластинок різного роду, все ж таки нема впевненості, чи були вони прикрасами за життя власника парадного одягу, чи нашивки використовували виключно як специфічний декор поховального вбрання. Однак, в обох випадках очевидним є взаємозв'язок цього специфічного елемента із сакральною сферою.

У сарматів традиція декорування одягу нашивними бляшками не була так масово поширена, як у скіфів. Пластинки знайдені менш ніж у 10% сарматських пам'яток Північного Причорномор'я. Також показовим є й те, що за рідкісним винятком – це, насамперед, елемент декорування жіночого вбрання. Найчастіше як нашивні прикраси сармати використовували намистини та дрібний бісер, при цьому їх використання, скоріш за все, було зумовлене певною культурною традицією, а не свідчило про соціальний статус та заможність (ознакою цього вже був матеріал). Відомі дуже багаті сарматські комплекси, де єдиним нашивним декором одягу, що зберігся, були саме намистини та бісер. На думку М.Г. Мошкової, в прохорівські часи намистинами прикрашали здебільшого рукави та шаровари⁴. Також, свого часу було висловлено припущення, що оздоблення костюму сарматів бісером могли підкреслювати особливий статус похованого⁵). Однак ніякого підтвердження цьому знайти не вдалося: однакові елементи обшивок було зафіксовано як в дуже багатих, так і в рядових похованнях⁶ Має певний резон припущення С.А. Яценка,

що рідкість оздоблення одягу металевими пластинами була зумовлена в першу чергу тим, що в більшості жінок прикраси одягу робилися з органічних матеріалів (гаптування, аплікація, тиснення по шкірі), що не збереглися⁷. По всій території Сарматії не вдалося знайти двох костюмів, декорованих абсолютно однаково. Це пояснюється як індивідуальними смаками їх власниць, випадковим набором прикрас, що був в наявності на момент оздоблення одягу, так, і певною мірою, випадковістю знахідок.

Пропонується дослідження нашивних бляшок, що використовувалися для декору одягу чи поховального покрыву (провести чітку межу між ними майже неможливо). Як правило, такі бляшки виготовлялися з золота, яке завдяки високій пластичності, легко розкатувалося в тонкий лист. Завдяки м'якості металу (за шкалою Мооса ~2.5 – можна порівняти з нігтем) процес тиснення не вимагав ані великих фізичних зусиль, ані наявності будь – якого складного обладнання. На відміну від бляшок скіфського часу, основна маса яких була зроблена з металу середньої та низької якості, для виробів сарматського часу є характерним використання високопробного (900° та більше) золота.

В сарматські часи відоме і використання бронзових пластинок, які на відміну від золотих, скоріш за все не були оздобленням одягу. Виходячи з їх розташування в непограбованих похованнях, вони були прикрасами сагайдаків, портупейних ременів та кінської зброї.

Бляшки нашивали на тканину за допомогою невеличких отворів або напаяних зі звороту петельок. Отвори, вочевидь, пробивалися безпосередньо під час пришивання – на користь цього свідчить те, що майже всі вони йдуть зсередини – назовні, їх краї рвані та нерівні.

Головна стилістична особливість більшості сарматських бляшок – геометризація форми, яка більш-менш умовно передає той чи інший мотив. Це значною мірою ускладнює розуміння та інтерпретування їх символіки. Бляшки нашивалися на тканину у певному порядку, утворюючи різноманітні орнаментальні композиції, з дотриманням ритму та принципу симетрії. Тому не випадковим є те, що в одному комплексі зустрічаються бляшки кількох різновидів, кожний з яких представлений певною кількістю екземплярів. На жаль, орнаментальні ряди, які свого часу формували нашивні бляшки, дуже рідко можна відновити, особливо якщо їх не було зафіксовано у польових умовах. Показовою в цьому плані є реконструкція вбрання з Соколової могили⁸.

Завдяки зафіксованим матеріалам можна стверджувати, що найчастіше бляшки використовували для декору коміру. Значно рідше оздоблювалися рукави, і в поодиноких випадках – поділ одягу або черевики. Орнаменти з пластин завжди доповнювалися намистинно-бісерними елементами, особливо на рукавах та шароварах. Крім того, в найбагатших комплексах в якості елемента декору одягу використовувалося золотне шиття (знахідки в Соколовій могилі, Чугуно-Крепінці, Сватовій Лучці, Селімовці тощо⁹).

Середньосарматським часом датується більшість досліджуваного матеріалу та найбагатші за їх кількістю та варіативністю комплекси: Соколова могила, Пороги, Михайлівка, Селімовка, Цвітне тощо¹⁰.

Аналогічна картина спостерігається на території Кубані¹¹. У Поволжжі більшість пам'яток з таким типом декору одягу також відноситься до I ст. н.е., хоча існує припущення, що вони датуються більш раннім часом¹². Але на сьогодні обґрунтованих доказів цієї гіпотези немає. Щоправда, для цих регіонів є характерною більша різноманітність форм пластинок та значно численніші набори у поховальних комплексах.

Єдиного реєстру золотих бляшок, що походять з сарматських пам'яток Північного Причорномор'я, досі не існує. Класифікацію бляшок з кубанських комплексів було зроблено І.І. Марченком¹³. Певний вклад в розроблення типології цієї категорії інвентарю внесла І.П. Засецька (Засецкая, 1986. С. 128–134). Каталог бляшок з Поволжжя було зроблено В.І. Мордвинцевою та Н.В. Хабаровою¹⁴. Дослідженню окремих типів бляшок присвячено роботи О.Ф. Королькової¹⁵, Л.Г. Шепко¹⁶. В контексті дискусії про датування Ногайчинського кургану Ю.П. Зайцевим та В.І. Мордвинцевою було зроблено ґрунтовний аналіз пластин з цього комплексу¹⁷.

В основу типології, що пропонується, було покладено принципи, використані І.І. Марченком для аналізу виробів з Кубані¹⁸. За сюжетом бляшки було поділено на групи. Типи виділялися за формою, підтипи за розміром, рівнем стилізації або технікою виконання. Варіанти – за орнаментациєю або способом кріплення.

Найчисленнішими за частотою використання та кількістю одиниць в похованнях є геометричні бляшки (група I). В рамках цієї групи виділяються круглі, трикутні та ромбоподібні.

Тип I.1. Круглі бляшки (табл. 1) є найчисельнішим та, можливо, найдавнішим типом, один з варіантів якого – напівсферичні з петелькою на звороті. Аналогічні пластини відомі ще за ранньоскіфських часів¹⁹. Пластини підтипу I.1.1 – напівсферичної форми зустрічаються у двох варіантах (з двома отворами для пришивання (тип I.1.1.а) або петелькою на звороті (тип I.1.1.б) та відомі за комплексами з Порогів, Довгої могили, Ногайчинського кургану, Мокри, Чугуно-Крепінки. Тип I.1.2. – кругла бляшка з вертикально загнутими бортиками – відомий лише в одному варіанті (з двома отворами для пришивання) за знахідками в Соколовій могилі, Цвітному та Олександрівці. В тип I.1.3. виділяються плоскі круглі бляшки з петелькою на звороті, якими було оздоблено комір халату з Соколової могили.

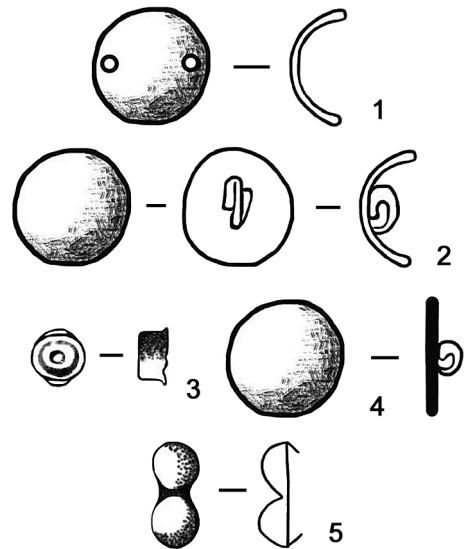

Табл. 1. Круглі бляшки.

Тип І.2. Бляшки трикутної форми (табл. 2) є менш різноманітними. До підтипу І.2.1 входять вироби з гладенькою полірованою поверхнею та загнутим краєм, що зустрічаються в комплексах с. Орловець та Ногайчинському кургані. Бляшки підтипу І.2.2, який повторює мотив популярного за скіфські часи трикутника з орнаментом з псевдозерні, відомі за матеріалами з Михайлівки та Турлаків.

Тип І.3. Ромбоподібні вироби (табл. 2) в різних варіаціях походять з Соколової могили, Цвітного, Селимівки, Грушки.

Група пластин із сильно стилізованими зооморфними зображеннями (група II) була виділена І.П. Засецькою²⁰. Щоправда, деякі дослідники сумніваються у тому, що подібні пластини слід трактувати саме як зооморфні²¹, однак аргументи на користь такого бачення виглядають досить обґрунтованими²².

Серед простих форм (табл. 3) найпоширенішим сюжетом є «баранячі ріжки» (тип II.1). Основною ознакою його є наявність закручених всередину завитків, які в деяких випадках трансформуються в округлі опуклини. В межах цього типу можна виділити два підтипи: II.1.1 – з гострими кінчиками (с. Ярошівка, Соколова Могила), а другий II.1.2 – із заокругленими, що представлені в кількох варіантах (екземпляри з Турлаків, Орловця, Ногайчинського кургану).

Інший тип (II.2) – у вигляді коров'ячих рогів, також відомий як «місяцеподібні бляшки». В Північному Причорномор'ї вони походять лише з комплексу біля с. Олександрівка Дніпропетровської обл. Також лише за однією пам'яткою (к. 20, с. Виноградне Запорізької області) відомі так звані Т-подібні пластини, які можна трактувати як морду тварини (II.3).

Зооморфні пластини складної форми значно різноманітніші (табл. 4). Найчастіше це стилізовані зображення трьох традиційних для кочівницького світу тварин – барана, бика та цапа.

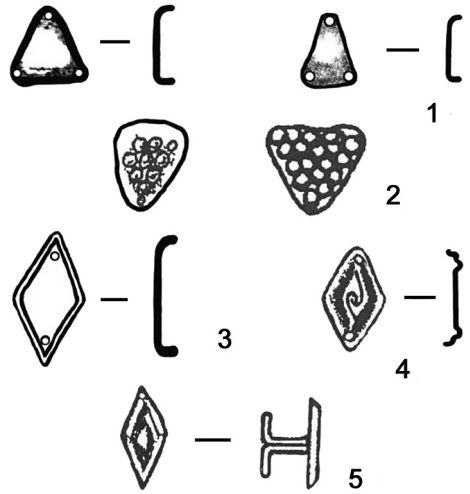

Табл. 2. Трикутні та ромбоподібні бляшки.

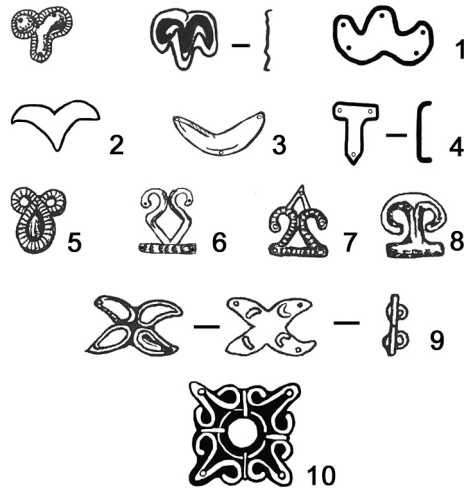

Табл. 3. Зооморфні бляшки.

В окремий тип (III. 1) виділяється зображення голови барана, в рамках якого чітко вимальовуються два підтипи з варіантами: підтипи III.1.1 – зображення з заокругленими формами з високим ступенем стилізації (Нагірне, Білолісся), підтип III.1.2 – стилізоване ромбоподібне зображення з перекладиною (Олександрівка, Грушка).

Зображення морди цапа в Північному Причорномор'ї відоме лише в інтерпретації ажурної пластини з ромбом в основі, перекладиною та завитками (підтип III.2) з села Цветна. Підтип III.3 – бляшки, що символізують морду бика, найменш поширені. В причорноморських степах відома лише їх інтерпретація у вигляді «якорьків» з Селимівки.

В окремий тип складних платівок (III.4) можна виділити здвоєні козячі роги з інкрустацією та петельками для пришивання, відомі з багатьох поховань Соколової могили та Михайлівки.

Окремо стоять розетоподібні пластини (підтип III.5), що утворені чотирма стилізованими головами цапа, розгорнутими назовні. Вони вважаються специфічним видом бляшок, характерним виключно для Волго-Донського регіону²³, але поодинокі екземпляри зустрічаються і в сарматських комплексах України I ст. н. е. (Олександрівка).

Групу рослинних мотивів (група IV) умовно можна поділити на чотири типи (табл. 5).

IV.1 – бляшки з різними інтерпретаціями зображення лотоса відомі за оздобленням вбрання з Чугуно-Крепінки (IV.1.1) та Ногайчинського кургану (IV.1.2).

Тип IV.2 – бляшки у вигляді розеток – існували в безлічі форм та варіантів. Найчисленнішим був різновид з напівсферичною центральною частиною та стилізованими пелюстками: у вигляді секторів IV.2.1.a (Білосілля, Нагірне, Випасне (Турлаки), Мокра, Холмське), або у вигляді перлинника IV.2.1.b (Северинівка, Цвітне, Се-

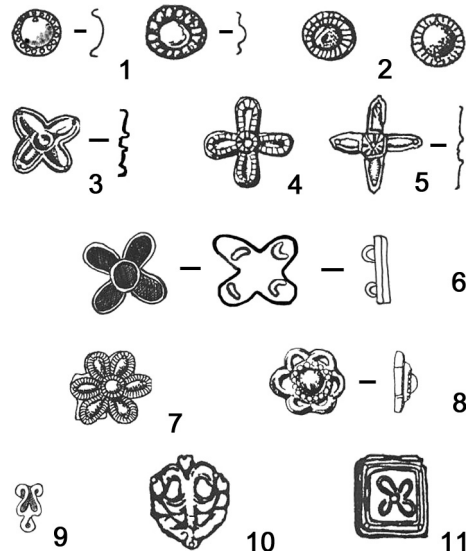

Табл. 4. Бляшки з рослинними мотивами.

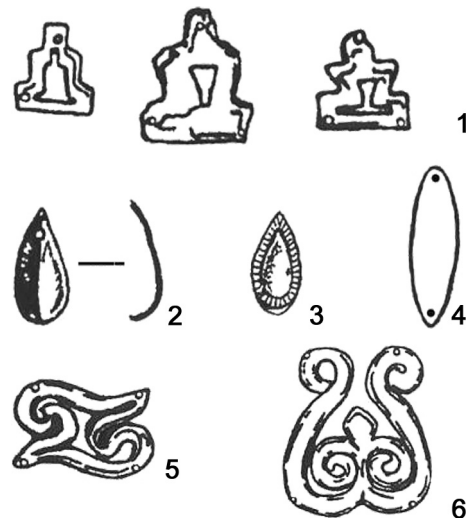

Табл. 5. Бляшки різних форм.

лімівка). Окремо підтипом IV.2.2 виділяються чотирипелюсткові розетки, які також існували в декількох варіантах, найефектнішим з яких є варіант з різнокольоровою інкрустацією (IV.2.2.6) (Соколова могила, Сватова Лучка). До підтипу IV.2.3 відносяться шестипелюсткові розетки, відомі у Північному Причорномор'ї в двох варіаціях: перший (IV.2.3.a) – з петлеподібними пелюстками та рубчастим кантом (Білолісся), другий (IV.2.3.б) – з яскраво вираженою напівсферичною серцевиною та аркоподібними пелюстками (Ленківці, Пороги). Осторонь стоять прямокутні пластини з зображенням чотирипелюсткової розетки з Ногайчинського кургану (IV. 2.4). Така форма й інтерпретація мотиву в цілому були не характерними для сарматської художньої традиції. За стилістикою вони дуже близькі до виробів скіфського часу.

В окремий тип виділяються бляшки з різноманітними інтерпретаціями мотиву «городки» – V.1. Останнім часом тема походження, розповсюдження та символічного навантаження бляшок цього типу стала дуже популярною. Однак усі дослідники цього питання сходяться на тому, що це дуже давній мотив, пов'язаний, в першу чергу, з сакральним світом²⁴. Всі відомі варіанти (з Олександрівки та Ногайчинського кургану) мають прорізаний по центру отвір. Екземпляри з Соколової могили були прикрасами сумочки, з Чугуно-Крепінки – оббивками сосуду. Такі бляшки мають дуже широкі хронологічні рамки – в матеріалах Поволжя основна їх кількість зосереджена у пам'ятках II – I ст. до н.е., то для українського степу, як і для Прикубання, їхня більшість приходить на більш пізні часи – I ст. до н. е. – I ст. н. е., хоча поодинокі екземпляри (наприклад з Булахівського скарбу) датуються ще ранньосарматським часом.

Краплеподібні пластини, достатньо рідкісне для Північного Причорномор'я явище, мають два підтипи: перший (V.2.1) – опуклі з гладенькою поверхнею (Пороги), другий (IV.a.П.2) – слабoproфільовані з рельєфним бортиком, прикрашеним рубчастим орнаментом (Білолісся).

V. 2.4 – ажурні бляшки з двома листоподібними завитками вважають достатньо рідкими для сарматського світу. В Північному Причорномор'ї вони відомі лише за 3 сарматськими пам'ятками (Ногайчинський курган, Соколова Могила, Виноградне) і варіюються лише за розмірами.

Варто зазначити, що за багатством форм та кількістю одиниць в комплексі бляшки зі степових пам'яток Північного Причорномор'я суттєво поступаються синхронним комплексам Поволжя та Кубані. Найявність їх лише в досить багатих, здебільшого поодиноких похованнях, все ж таки свідчить на користь припущення про їх певні знакові функції. Однак майже завжди бляшечний орнамент доповнювався намистинно – бісерним декором. Це, скоріш за все було пов'язано з певними культурними традиціями, які сармати принесли у степи Північного Причорномор'я. Це в першу чергу елемент парадного чи поховального жіночого вбрання, який мав глибоке сакральне значення і, певно, виконував апотропеїстичні функції. Однак, варто уваги те, що аналогічними пластинами декорувався і ритуальний посуд, мішечки для

амулетів, бойові знамена чи кінська попона (в залежності від того, як інтерпретувати скарб з Дач). Але загалом, традиція використання для всіх цих цілей дрібних бляшок пов'язана середньо сарматським часом. Пізніше традиція декорування одягу золотими бляшками зникає. І вже в III ст. н. е. такий вид оздоблення одягу майже не зустрічається.

Каталог сарматських пам'яток з нашивними пластинами

Село Селимівка, Харківська область

1. Ромбоподібні бляшки з вертикально загнутим краєм
2. Багатоцелосткові розетки
3. Пластини у вигляді «якорьків»
4. Опуклі лінзоподібні пластини.

Село Сватова Лучка, (зараз Сватове) Луганська область

1. Пластини хрестоподібної форми з заокругленими кінцями. Декоровані в техніці перегородчастої інкрустації.

Село Чугуно-Крепінка, Донецька область, курган 2, поховання 2

1. Пластини напівсферичної форми з петлею для пришивання зі звороту.
2. Розетки з опуклою центральною частиною, та кільцем псевдо зерні навколо.
3. Пластини у вигляді стилізованої квітки лотоса

Село Виноградне, Запорізька область, курган 20, поховання 14

1. Пластини Т-подібної форми з вертикально загнутим краєм
2. Пластини підпрямокутної форми, ажурні з двома спіральними завитками всередині.

Село Булахівка, Дніпропетровська область, випадкова знахідка

1. Пластини – городки з вирізьбленим по центру отвором

Село Родіонівка, Дніпропетровська область. Курган «Камова могила», поховання 9

1. Пластини у вигляді двох вісімкоподібно з'єднаних між собою напівсфер.

Село Олександрівка, Дніпропетровська область, курган 1, поховання 1

1. Пластини місяцеподібної форми.
2. Бляшки типу «городки».
3. Пластини круглої форми з гладенькою поверхнею, краї вертикально загнуті.
4. Зооморфна розета, що утворена чотирма V – подібними фігурами із завитками на кінцях. В центрі – напівсферична опуклина, навколо якої – пасок псевдозерні.
5. Пластини у вигляді стилізованої голови гірського козла-архара, що упирається ромбоподібною мордою в вузьку прямокутну плакетку. Краї загнуті.

Село Терни, Дніпропетровська область, група «Довгої могили», курган 6

1. Напівсферичні пластини з отворами для нашивання.

Село Підгірне, Дніпропетровська область, група 9, курган 6, поховання 1

1. Напівсферичної форми пластини з отворами для нашивання.

Село Райгород, Черкаська область, курган 2

1. Напівсферичної форми пластини з двома отворами для нашивання.
2. Розетки з опуклою центральною частиною, та кільцем псевдозерні навколо.

Село Ярошівка, Черкаська область, випадкова знахідка

1. Пластини у вигляді баранячих ріжок зі зрізаною вершиною
2. Пластини у вигляді баранячих ріжок з гострою вершиною
3. Пластини трикутної форми з заокругленими кінцями та напівсферичною опуклиною на кожній вершині.

Село Нагорне, Кіровоградська область, курган 1, поховання 1.

1. Пластини напівсферичної форми з опуклістю в центрі та заокругленими рубчастим бортиком, що імітує зернь.
2. Зооморфні пластини, що утворені двома з'єднаними між собою на півсферами з опуклістю в центрі та рубчастим бортиком, та крапле видною частиною, що примикає до них.

Село Цветна (зараз с. Цвітне), Кіровоградська область, випадкова знахідка

1. Пластини круглої форми, з бортиками, що загнуті під прямим кутом
2. Пластини круглої форми з опуклою серединою та низкою псевдо зерні навколо.
3. Пластини у вигляді чотирьопелюсткової розети з витягнутими та загостреними «пелюстками».
4. Ромбоподібні пластини, з закраїнкою по периметру та штампованою воронкою у центрі
5. Ромбоподібні пластини, з гладенькою поверхнею.
6. Зооморфні пластини, у вигляді трикутника, від вершини якого розходяться два вигнутих завитки, що накриті трикутним виступом.

Село Червоне, Крим курган 5 «Ногайчинський курган», поховання 18

1. Пластини ліроподібної форми з вертикально загнутими краями та отворами для нашивання.
2. Пластини підпрямокутної форми, ажурні з двома спіральними завитками всередині. Кутки заокруглені, краї -вертикально загнуті.
3. Ажурні бляшки округлої форми у вигляді вінка, в верхній частині якого розміщено стилізоване зображення квітки лотоса.
4. Пластини прямокутної форми, по краю – штампований ободок, в центрі – рельєфне штамповане зображення чотирьопелюсткової розети.
5. Пластини W – подібної форми. Напівсферичної форми, дещо зплющені. Зі воротнього боку – петельки для нашивання.
6. Напівсферичні пластини, опуклі з отворами для пришивання
7. Пластини трикутної форми з гладенькою поверхнею та вертикально загнутими краями.
8. Пластини у вигляді ступінчастого трикутника – так звані «городки».

Село Ковалівка, Миколаївська область, курган 1 «Соколова могила», поховання 3

1. Бляшки хрестоподібної форми з заокругленими кінцями. Декоровані в техніці перегород частої інкрустації. На звороті – петлі для нашивання.
2. Бляшки трьохпелюсткової форми з заокругленими кінцями. Декоровані в техніці перегород частої інкрустації. На звороті – петлі для нашивання.
3. Бляшки у вигляді двох пар баранячих ріжок, що розташовані хрестоподібно. Декоровані в техніці перегород частої інкрустації. На звороті – петлі для нашивання.
4. Бляшки у вигляді баранячих ріжок Декоровані в техніці перегород частої інкрустації. На звороті – петлі для нашивання.

5. Пластини ромбоподібної форми з вертикально загнутим донизу краєм та пробитими отворами для кріплення.
6. Пластини круглої форми, плоскі. З петлею для кріплення на звороті.
7. Пластини у вигляді баранячих ріжок з гладенькою поверхнею та отворами для кріплення.
8. Пластини підпрямокутної форми, ажурні з двома спіральними завитками всередині. Кутки заокруглені, краї – вертикально загнуті.
9. Пластини круглої форми з гладенькою поверхнею та вертикально загнутими краями.

Село Білолісся, Одеська область, курган 9

1. Пластини краплеподібної форми, опуклі
2. Напівсферичні пластини, з двома отворами по
3. Пластини у вигляді баранячих ріжок з заокругленими
4. Шестипелюсткова розетка з опуклістю в центрі

Село Холмське, Одеська область, могильник, поховання 22

1. Пластини краплеподібної форми,
2. Круглі пластини з опуклиною по центру та бортиком по краям.

Село Михайлівка, Одеська область, курган 3, поховання 3

1. Пластини трикутної форми з поверхнею, декорованою
2. Пластини у вигляді чотирипелюсткової штампованої розетки
3. Пластини у вигляді двох пар баранячих ріжок, що розташовані хрестоподібно. Декоровані в техніці перегород частоті інкрустації. На звороті – петлі для нашивання.

Село Турлаки (зараз с. Випасне), Одеська область, курган 7, поховання 1

1. Пластини напівсферичної форми, з опуклиною по центру та рубчастим краєм.
2. Пластини трикутної форми, поверхня декорована дрібною псевдо зерню.
3. Пластини у вигляді баранячих ріжок з заокругленими кінцями, та бортиком.

Село Ленковці, Чернівецька область, курган 3, поховання 2

1. Пластина у вигляді семипелюсткової розети з крупною опуклою серединою.

Село Пороги, Вінницька область, курган 1, поховання 2

1. Шестипелюсткові розетки з опуклою центральною частиною, навколо пасок псевдо зерні.
2. Пластини у вигляді чотирьохпелюсткової розети з заокругленими «пелюстками», опуклою центральною частиною та краями, що вкриті рисками.
3. Пластини краплеподібної форми з гострим ребром по видовженій осі.
4. Пластини напівсферичної форми, з отворами для нашивання.

Село Северинівка, Вінницька область, курган 1, поховання 3

1. Розетки з опуклою центральною частиною, та кільцем псевдозерні навколо.

Село Грушка, Молдова

1. Пластини у вигляді стилізованої голови гірського козла-архара, що упирається ромбоподібною мордою в вузьку прямокутну плакетку. Краї загнуті.
2. Пластини ромбоподібної форми, орнаментовані двома жолобками, один, всередині іншого, що повторюють форму пластини.

Село Мокра, Молдова, курган 2

1. Пластини напівферичної форми з петелькою для кріплення, опукло-видовженої форми, поверхня декорован.
2. Пластини-нашивки видовжено-опуклої форми, оздоблені на манер лушпиння злакових.
3. Розетки з опуклою центральною частиною, та кільцем псевдозерні навколо.

Знахідки нашивних бляшок в сарматських пам'ятках України.

Експлікація: 1 – с. Селимівка, Харківська обл.; 2 – с. Сватова Лучка, (зараз Сватове) Луганська обл.; 3 – с. Чугуно-Крепінка, Донецька обл.; 4 – с. Виноградне, Запорізька обл.; 5 – с. Булахівка, Дніпропетровська обл.; 6 – Курган «Камова Могила» с. Родіонівка, Дніпропетровська обл.; 7 – с. Олександрівка, Дніпропетровська обл.; 8 – с. Підгородне, Дніпропетровська обл.; 9 – с. Петрики, Черкаська обл.; 10 – с. Райгород, Черкаська обл.; 11 – с. Ярошівка, Черкаська обл.; 12 – с. Нагорне, Кіровоградська обл.; 13 – с. Цветна (зараз с. Цвітне), Кіровоградська обл.; 14 – «Ногайчинський курган», с. Червоне, Крим; 15 – «Соколова могила» с. Ковалівка, Миколаївська обл.; 16 – с. Білолісся, Одеська обл.; 17 – с. Холмське, Одеська обл.; 18 – с. Михайлівка, Одеська обл.; 19 – с. Турлаки (зараз с. Випасне), Одеська обл.; 20 – с. Ленківці, Чернівецька обл.; 21 – с. Пороги, Вінницька обл.; 22 – с. Северинівка, Вінницька обл.; 23 – с. Грушка, Молдова; 24 – с. Мокра, Молдова.

Примітки:

- 1 *Rehm E.* Der Schmuck der Achämeniden. Münster, 1992. S. 210.
- 2 *Rostovtzeff M.I.* Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922. P. 130.
- 3 *Ростовцев М.И., Степанов П.К.* Элліно-скифський головний убір // ИАК. 1917. № 63. С. 71.
- 4 *Мошкова М.Г.* Пам'ятники Прохоровської культури // САИ, 1963. Вып. Д1–10. С. 44.

- ⁵ *Балонов Ф.Р.* Колёсный транспорт сарматской эпохи // Археология южной Сибири. 1980. Вып. 2. С. 79.
- ⁶ *Яценко С.А.* К реконструкции женской плечевой одежды в Сарматии // СА. 1987. № 3. С. 174.
- ⁷ *Яценко С.А.* К реконструкции женской плечевой одежды в Сарматии // СА. № 3. 1987. 174.
- ⁸ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. К., 1986. С. 25
- ⁹ Там само. С. 46–49; *Трефильев Е. П.* Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии // Тр. XII АС. Т. I. М., 1905. С. 137; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 243–244; *Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А.* Отчёт об археологических исследованиях курганов в Донецкой области в 1984 г. Донецк, 1985 // НА ІА НАНУ. С. 24–25.
- ¹⁰ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение ... – С. 10–26; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца... С. 243–244; *Трефильев Е. П.* Археологическая экскурсия ... – С. 137; *Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н.э. (погребение знати у с. Пороги.). К., 1991. С. 6–10, 28–30; ОАК за 1896. С. 88–89; 214–215.
- ¹¹ *Марченко И.И.* Сираки Кубани. Краснодар, 1996. С. 33.
- ¹² *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. Волгоград, 2006. С. 21.
- ¹³ *Марченко И.И.* Сираки Кубани... – С. 32–33; Приложение 1.
- ¹⁴ *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. Волгоград, 2006. С. 20–23.
- ¹⁵ *Королькова Е.Ф.* Сарматские бляшки как элемент сакрального орнамента // Евразия в скифо-сарматское время. М., 2012. С. 134–144.
- ¹⁶ *Шенко Л.Г.* Накладки деревянных сосудов, как элемент сарматского орнамента // Пятая кубанская археологическая конференция. Краснодар, 2009. С. 439–443.
- ¹⁷ *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* Ногайчинский курган в степном Крыму // ВДИ. 2003. № 3. С. 319–359.
- ¹⁸ *Марченко И.И.* Сираки Кубани. Краснодар, 1996. С. 32–33; Приложение 1.
- ¹⁹ *Алексеев А.Ю.* Нашивные бляшки из Чертомлыцкого кургана // Античная торевтика. Л., 1986. С. 70.
- ²⁰ *Засецкая И.П.* Зооморфные мотивы в сарматских бляшках // Античная торевтика. Л., 1986. С. 128–134.
- ²¹ *Мордвинцева В.И.* Сокровища древней Кубани. Симферополь; Краснодар, 2010. С. 37.
- ²² *Засецкая И.П.* Сокровища кургана Хохлач. Новочеркасский клад. СПб., 2011. С. 204–208.
- ²³ *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото... – С. 21.
- ²⁴ *Засецкая И.П.* Сокровища кургана. 58–59; *Королькова Е.Ф.* Сарматские бляшки... – С. 134–144; *Шенко Л.Г.* Накладки деревянных сосудов, как элемент сарматского орнамента... – С. 439–443.